

Toespraak Ekklesia - 2 februari 2020

Door: Welmoed Vlieger

Toen de Deense denker Sören Kierkegaard (1813-1855) 22 jaar oud was besloot hij zijn zomervakantie door te brengen in het vissersdorp Gilleleje, bij de noordelijkste punt van het eiland Sjaelland, waarop ook Kopenhagen ligt. Hij genoot intens van de stilte en de overweldigende schoonheid van de natuur en toen hij op een avond over de zee uitkeek kwam het hem voor alsof:

‘die paar geliefde doden uit hun graf gekomen waren, of beter: het leek me alsof ze niet dood waren. Ik voelde me zo goed in hun midden, ik rustte in hun omhelzing, het was of ik buiten mijn lichaam was en met hen in een hoge ether zweefde, en de hese schreeuw van een meeuw herinnerde mij eraan dat ik daar alleen stond en alles verdween voor mijn oog en ik keerde terug met een hart vol weemoed om me in het gedrang van de wereld te mengen, maar zonder zulke gelukzalige momenten te vergeten.’

Kierkegaards indringende ervaring, daar op die hoge klif, doet mij denken aan die regels uit het beroemde gedicht van Martinus Nijhoff: *De stilte die dan ontstaat / is een stilte, niet slechts naar de vorm / een stilte voor de storm / maar een stilte van het soort / waar dingen in worden gehoord / die nog nimmer het oor vernam.*

De geliefde doden die Kierkegaard in deze stilte terugvindt zijn z'n moeder, twee zusters en broer, die hij al op jonge leeftijd verloren had. Ik kan mij zo voorstellen dat zijn ervaring in bepaalde intellectuele kringen waarschijnlijk een wat meewarig lachje tevoorschijn roept. Want wat bezielt deze filosoof die ook wel de 'vader van het existentialisme' wordt genoemd, om zich zo te laten gaan, om het redelijke verstand zo laconiek te offeren aan een bijna mystieke bewogenheid?

Het punt is: Kierkegaard is boven alles een religieus denker die het eeuwigheidsaspect in de mens zeer ernstig neemt. Zijn leven lang was hij hartstochtelijk op zoek naar een nieuwe manier om het leven van de mens onder woorden te brengen en het individu aan te zetten tot een diepere bewustwording van zichzelf. Hij weigerde hierbij een keuze te maken tussen de drie wijzen waarop de mens tot dan toe gepoogd had om tot uitspraak over zichzelf te komen: de aansprekende, stichtelijke wijze zoals deze vooral naar voren komt in de preek en toespraak, de dichterlijke of lyrische vorm zoals we die herkennen in de verschillende soorten esthetische werken, en de reflexieve vorm waarin de mens nadenkend over zichzelf spreekt en die de filosofische vorm wordt genoemd. Kierkegaard beperkte zich niet tot één van deze vormen maar paste ze in zijn werken alle drie toe.

De rode draad in zijn geschriften is de keuze tussen een leven in onwerkelijkheid en een leven in werkelijkheid. De onwerkelijkheid kan vele vormen en gezichten aannemen: die van spot, van ironie, van je vereenzelvigen met iets dat je niet bent zoals je prestaties en capaciteiten en ook van de verheven gereserveerdheid van het 'neutraal' objectief nadenken. Maar wat is dan de werkelijkheid voor Kierkegaard? De echte werkelijkheid is de innerlijkheid, de beweging of dynamiek die aan alles ten grondslag ligt en die van binnenuit opwelt. Deze vrije dynamiek noemt Kierkegaard het eeuwige, de scheppende activiteit die zich openbaart in het tijdelijke, het toevallige. De echte werkelijkheid is dus steeds scheppende activiteit.

Nu ligt er steeds een gevaar op de loer, namelijk dat deze vrije beweging stilvalt, afgesneden raakt van haar bron. Dit kan gebeuren met de vormen en resultaten waarin een beschaving, een kerk, een vereniging of politieke partij zich tot uitdrukking heeft gebracht. We zien dit op allerlei manieren om ons heen gebeuren. In de eens zo bloeiende gemeenschap ontstaat gaandeweg een verstarring, een nivellerende kracht die de oorspronkelijke, bezielde visie waar het allemaal ooit mee begon uitput, doodslaait. Hetzelfde geldt voor de mens. Ook de mens kan opgaan en verstarren in zelfgeschapen resultaten, in zijn eindigheid, en zo de oorspronkelijke, vrije beweging tot stilstand brengen. Zodra dit gebeurt is er sprake van wat Kierkegaard 'vertwijfeling' noemt.

Op het eerste oog lijken de meeste mensen gelukkig en tevreden. Maar diep van binnen is er vaak sprake van vertwijfeling, onrust of ontredde, zo observeert Kierkegaard. Geen enkel mens leeft zonder min of meer vertwijfeld te zijn, al zijn we ons daar vaak niet bewust van. Vertwijfeling ontstaat als we de eigenlijke waarde van het leven niet in onszelf maar daarbuiten zoeken, als we ons laten leiden door uiterlijkheden of bevestiging van buitenaf of door gewoontes, gemakzucht en routine. Het is een uiting van het verlies van vertrouwen. Kierkegaard noemt het ook de afgeslotenheid, de onvrijheid en onmogelijkheid. De mens die voor zichzelf op de vlucht is, leeft vertwijfeld.

Vertwijfelen is dus iets typisch menselijks en daarom eigenlijk ook niemand vreemd. We kunnen vertwijfeld raken over het gevoel niet opgewassen te zijn tegen de taken die voor ons liggen, over een verloren liefde, over de knagende eenzaamheid die we ervaren of de fysieke of andersoortige beperkingen waar we mee geconfronteerd worden. Ook kunnen we vertwijfeld opgaan in verstrooiing, in oppervlakkigheid en tijdelijkheid, in het iemand anders willen zijn dan wie we zelf zijn. Vertwijfeling is iets waar iedereen eens doorheen moet om bij zichzelf te komen, zegt Kierkegaard. Lijden aan vertwijfeling is in die zin niet treurig maar verheffend omdat het voortkomt uit de hoogste eis die aan de mens gesteld is, namelijk geest te zijn. Vertwijfeling leidt tot zelfkennis

en leert de mens zichzelf genoeg te zijn. Het doet hem groeien naar volkomen eenwording met zichzelf als voor God geplaatste, vrije persoon.

Wie de noodzakelijke stem van de vertwijfeling in zichzelf negeert, moet zich afvragen welke vorm van vertwijfeling hem getroffen heeft. Want ook dit wordt door Kierkegaard breed uitgemeten: de vertwijfeling slaat dikwijls het hardst toe bij diegenen die er het minste last van lijken te hebben. In alle gevallen is de vertwijfeling een vlucht, een vlucht voor het zelf, een vlucht voor het eeuwige en ten diepste een vertwijfelde vlucht voor God. Want naast filosoof is Kierkegaard ook de dominee, die niet ophoudt met zijn pogingen om het christendom van zijn tijd wakker te schudden, het in zijn idealiteit beschrijven, zoals hij later in zijn dagboek schreef.

Wat is dan het geneesmiddel tegen de vertwijfeling? Het is de overgave, de gehoorzaamheid aan de scheppende beweging die de oorsprong van alles is. Door deze overgave kan de mens zichzelf bevrijden van het onwerkelijke, afgesloten zijn. Overgave is wat Kierkegaard onder 'geloof' verstaat. Nu roept dat woord geloof vandaag de dag de nodige weerstand op. Het lijkt iets achterhaalds, iets dat indruist tegen de onafhankelijke, autonome mens die we wensen te zijn. We willen graag controle hebben over ons leven zonder bemoeienis van hogerhand, zonder in dienst staan van iets dat ons overstijgt. Deze mentaliteit staat haaks op het gebed van Kierkegaard dat we daarstraks hoorden: *'Elke goede gave en elke volkomen gave komt van boven, en daalt neer van de Vader van de lichten, bij wie geen verandering is of maar een zweem van wisselvalligheid.'*

Wat moeten we vandaag de dag nog met zo'n tekst, met de vermaning die in het gebed doorklinkt om niet te dwalen, om ontvankelijk te worden en zelfs gehoorzaam te zijn aan deze woorden? Juist hierom heb ik vandaag dit gebed gekozen – omdat deze tegen de moderne levenshouding indruist, omdat de tekst prikkelt, misschien zelfs verwarring of ergernis oproept. Het biedt een heel ander perspectief op het bestaan, een andere levenshouding waarin niet controle maar innerlijkheid en overgave richtinggevend zijn.

Geloof is niet gebaseerd op een soort ethische code of een verzameling regels van goed gedrag - een ethiek die alles en iedereen gelijk wil trekken. In het geloof staat juist de enkeling, als sterveling, tegenover God, centraal. Ik moet dan ook denken aan de woorden die aan Luther worden toegeschreven: 'Hier sta ik, ik kan niet anders'. Het startpunt dient steeds mijn concreet aanwezige, existentiële situatie te zijn omdat dáár de heilige grond ligt die ik betreden moet. Geloof gaat over de vraag of we bereid zijn op zoek te gaan naar het eigenlijke diepste zelf, met het vermoeden dat de grond van dat zelf het eeuwige is, als zin en fundament van ons bestaan:

'Als ik mijzelf tot mijzelf verhoud, dan ontmoet ik als eindig-oneindig mens mijn grond. Dit is niet datgene wat ik zonder meer in alle concreetheid ben, maar dat wat ik in diepste grond ben. En deze grond is eeuwig.'

Eeuwigheid het appèl tot de voorwaartse beweging in ons bestaan, de uitnodiging tot het zetten van de volgende stap tegen alle angst en vertwijfeling in, juist door ons het menselijke besef te schenken van de mogelijkheid. Zo krijgen vrijheid en liefde de kans ons bestaan te vullen. Dit is de beroemde kierkegaardiaanse 'sprong': te kiezen voor beweging in plaats van stilstand, zonder garantie of grip op wat komen gaat. Op deze wijze verstaan is de sprong in het bestaan, als uiterste mogelijkheid doordacht, een sprong in het geloof.

De stilte die dan ontstaat

is een stilte, niet slechts naar de vorm

een stilte voor de storm

maar een stilte van het soort

waar dingen in worden gehoord

die nog nimmer het oor vernam.